

Boris Mlakar: *Domobranstvo na Primorskem (1943—1945)*. Založba Borec, Ljubljana 1982. Knjiga, ki jo je založba nagradila s Kajuhovo nagrado, obsega 223 strani besedila in 31 strani navedbe virov in literature ter kazal osebnih in krajevnih imen.

Temo o domobranstvu na Primorskem v letih 1943—1945 je Mlakar najprej obravnaval kot magistrsko nalogo v sklopu raziskovalnega načrta Zgodovina Slovencev 1918—1945, ki ga izvaja Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, katerega sodelavec je tudi on. Nalogo je uspešno obranil na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani pod mentorstvom rednega profesorja dr. Metoda Mikuža. Nato je snov deloma po pripombah mentorja in komisije za obrambo naloge in še več na lastno pobudo obdeloval, tako da jo je čez nekaj let lahko zaokrožil v monografiji v samostojni knjigi.

V zgodovinopisju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem zagotovo zastajamo s preučevanjem vseh vrst in oblik narodnega izdajstva, predvsem kolaboracionizma, kvistlinštva in kontrarevolucije. Saj smo do izida Mlakarjeve knjige imeli eno samo monografijo, tj. Sajetov Belogardizem, ki je izšel že leta 1951 in v dopolnjeni izdaji leto dni kasneje. O domobranstvu na Primorskem nismo imeli niti poštenega članka, kaj šele izčrpnije razprave. Organizacijski razvoj domobranstva na Primorskem je le v ustrezno omejenem obsegu samo po domobrantskih dokumentih orisal dr. Metod Mikuž v svojem Pregledu zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knjige III—V. Zato je Mlakarjeva monografija izredno dobrodošla in vsaj deloma zapolnjuje občutno vrzel v našem zgodovinopisju. Knjiga je pomembna tudi v političnem pogledu, saj se vedno bolj čutijo težnje, da bi se zabrisala ali pozabila črta ločnica med fašističnim in protifašističnim, med kontrarevolucionarnim in revolucionarnim, seveda v prid prvemu.

Za svoje delo o domobranstvu na Primorskem je Mlakar uporabil vse arhivske in druge vire, ki so mu bili na voljo v naših in tujih arhivih, v slednjih s pomočjo kolegov. Uporabljal jih je v polni meri, tako domobrantske kot partizanske. Za gotovo lahko trdimo, da v njemu dostopnih arhivskih fondih ni več nikakršnega gradiva, ki bi ga moral še uporabiti. Morda se bo našlo še kaj zanimivega gradiva v nekaterih italijanskih (Trst, Gorica) in avstrijskih arhivskih zavodih (Celovec), ko nam bodo dali na voljo gradivo za vojno obdobje, ali morda tudi v britanskem in ameriškem arhivu, če so v njih zavezniška zasliševanja ujetih primorskih domobrancev; za sedaj takšno gradivo še ni na voljo raziskovalcem. Nekoliko drugače je z ustnimi viri; če bi mogel zaslišati preživele domobrante, njihove žrtve ali očitvice nekaterih dogodkov, bi verjetno lahko zvedel še kakšne podrobnosti in jih otel večni pozabi. Seveda pa mu čas, gmotna sredstva in politična oportunistična tega niso omogočili. Za vojaški in politični okvir dogajanja na Primorskem je pisec uporabil tudi vso literaturo.

Mag. Mlakar je snov smiselno razdelil v sedem poglavij, in to 1. narodnoosvobodilno gibanje in njegovi nasprotniki na Primorskem do kapitulacije Italije (str. 7—37), 2. kapitulacija Italije ter položaj na Primorskem jeseni 1943 (str. 38—46), 3. domobranstvo v Ljubljani in ustanovitev Slovenskega narodnega varnostnega zbora na Primorskem (str. 47—68), 4. organizacijski ter vojaški razvoj SNVZ (str. 69—113), 5. propagandna in kulturna dejavnost SNVZ

(str. 114—149), 6. vojaška vloga SNVZ ter spopadi z narodnoosvobodilno vojsko (str. 150—199), 7. primorski domobranci in Italijani (str. 200—213) ter sklep (str. 214—223), v katerem prikazuje tudi neslavni, sramotni konec primorskega domobranstva. Knjigo je opremil tudi s preglednim orisom virov in literature (str. 224—231), povzetkom v italijanščini (str. 235—245), več fotografijami in dvema zemljevidoma.

Mlakar je v svojem delu zajel vsa bistvena vprašanja teme. Še posebej pomembna so osrednja poglavja, tj. 3., 4., 5. in 6., v katerih opisuje nastanek in razvoj SNVZ. V njih je dokazal, da je primorsko domobranstvo nastalo po volji nemškega okupatorja, ki je hotel tudi tam zbrati čim več sil za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju (saj je po nekem podatku hotel imeti v SNVZ celo 10 000 mož); s pomočjo kontrarevolucionarnega tabora iz t. i. Ljubljanske pokrajine, ki je želel na Primorskem zanetiti državljansko vojno, in zaradi pripravljenosti razmeroma majhnega dela primorskega prebivalstva, ki so ga v sodelovanje z okupatorjem in v boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju vodili predvsem razredni razlogi. Razvoj in dejavnost SNVZ na nekaterih območjih so omejevali volja nemškega okupatorja, zoprvanje italijanskih dejavnikov v pokrajinskih središčih Trst in Gorica ter največ velika premoč narodnoosvobodilnega gibanja. Zato je bil SNVZ že v vojaškem in še bolj v političnem pogledu sila nebogljen, kar pa seveda ne zmanjšuje njegove krivde in zgodovinske odgovornosti za narodno izdajstvo.

Pisec snovi nikakor ni mogel obravnavati enakomerneje ali odgovoriti na vsa postavljena vprašanja. To ni posledica pomanjkljivosti zasnove ali metode, temveč dejstva, da so vodilni zgodovinski viri skoraj docela neohranjeni. Arhivski fond organizacijskega štaba SNVZ iz Trsta oziroma Postojne ni ohranjen, od domobrantskih enot pa so ohranjeni le deli njihovih fondov, pa še to le od nekaterih enot. Ohranjen ni niti arhivski fond nemškega policijskega operativnega štaba (Führungsstab für Bandenbekämpfung) za uničevanje partizanov iz Trsta oziroma Gradiške, ki je usmerjal in plačeval primorsko domobranstvo. Na to dejstvo je opozarjal že pisec sam v svojem preglednem orisu virov in literature. Zato je moral seveda kolikor toliko celovito podobo ustvarjati iz drobnih podatkov iz najrazličnejših virov. Upoštevati je treba tudi, da je narodnoosvobodilno gibanje gledalo v primorskem domobranstvu bolj politično kot pa vojaško nevarno tvorbo. Okoli 2000 po vsej Primorski raztresenih domobrancev spričo velikega števila sovražnikov raznih narodnosti (več kot 30 000 samo pod vodstvom omenjenega policijskega operativnega štaba!) za zelo močno narodnoosvobodilno gibanje ni moglo pomeniti kakšne posebne vojaške nevarnosti. Zato je tudi v partizanskih virih manj sistematičnih podatkov o bojevanju z domobranci, kot bi sicer pričakovali. Seveda pa za razmeroma majhno število domobrancev na Primorskem v primerjavi z domobranci na Dolenjskem in Notranjskem (okoli 13 000) nista razlog samo močna narodna zavest primorskih Slovencev in močno narodnoosvobodilno gibanje, ki ju je pisec upravičeno poudaril, temveč tudi, da na teh območjih ni bilo moških, saj so bili bodisi v partizanih, bodisi v prekomorskih enotah, bodisi v delovnih četah pri zaveznikih itd.

Treba je tudi upoštevati, da je imel Mlakar nalogo, da obravnava primorsko domobranstvo kot edino kolikor toliko stalno oboroženo slovensko kolaboracionistično tvorbo pod nemško okupacijo na Primorskem in ne vse kontra-

revolucije v tej pokrajini. Pojave narodnoosvobodilnemu gibanju sovražnih ljudi in krogov, četništva, SNAPRA (slovenska narodna antipartijska reformna akcija) itd. bo treba še preučiti.

Mlakar je temo obravnaval po znanstveni, zgodovinski kritični metodi. To je storil zelo strnjeno, precej drugače kot to delajo razni publicisti. Njegova dobra lastnost je, da se drži svoje teme in ne dela ovinkov, ne okoliši in se nikdar, niti ne v opombah in pojasnilih, ne oddalji od nje. Snov je torej podal zelo racionalno, morda za navadnega bralca — in teh bo seveda pri nakladi 4000 izvodov še največ — celo prezahtevno. Vsekakor mu je treba šteti v dobro tudi to, da ima zelo kritičen odnos do podatkov ene in druge strani, da ne prepisuje podatkov ali trditev nekritično, čeprav bi se komu zdeli verodostojni že zato, ker so partizanski. Zato so tudi nekatere njegove sodbe bolj previdne in zadržane kot pa pogumne, četudi nikdar ne zdrsne na raven političnega zagovarjanja ali obtoževanja.

Tone Ferenc

Ivo Pirkovič: *Svobodna republika pod Gorjanci*. Založba Borec, Ljubljana 1982, 412 str.

S Pirkovičevim delom smo dobili obsežno kroniko o prvi partizanski pomladi leta 1942 na Gorjancih, nekajkrat pa poseže avtor tudi v širši dolenski prostor. Omejitve na območje Gorjancev je docela umestna, saj ti predstavljajo vsaj v prvih letih narodnoosvobodilnega boja izdvojeno in zaključeno območje z nekaterimi samosvojimi potezami. Ljudje izpod Gorjancev zažive v knjigi v vsej raznolikosti svojih odnosov in usod. Tako zvrst pisanja avtorju omogoča dobro poznavanje domačih krajev in ljudi, a tudi struktura virov — delo namreč temelji pretežno na ustnih virih, ki jih je avtor zbral še v zgodnjih povojnih letih. Hkrati pa kaže v uvodu nekakšno načelno nezaupanje do arhivskih virov, zlasti okupatorjevih. Res je, da je potreben kritičen pretres takih virov, niso pa tudi ustni viri tako zanesljivi, da bi jih bilo mogoče sprejemati brez preverjanja. Žal je navajanje virov nedosledno izpeljano, marsikje pa si je avtor dovolil tudi precej umetniške svobode.

Naslov sam bi nakazoval, da prikazuje knjiga predvsem osvobojeno ozemlje na Gorjancih v letu 1942, a je večina knjige posvečena razvoju partizanstva od zgodnje pomladi, ko je prišla na Gorjance četa V. (Dolenjskega) partizanskega bataljona, pa tja do konca junija 1942, ko se je na lastnem osvobojenem ozemlju Gorjanski bataljon toliko okreпил, da je že posegel proti Beli Krajini. Ta zaključna ločnica je neizrazita, saj za Gorjance julij 1942 še ne pomeni korenite spremembe.

Po uvodu, v katerem nas seznanja avtor z vojaško in politično situacijo pod Gorjanci v letu 1941, govore prva poglavja o začetkih partizanstva v marcu 1942, ko pridejo na Gorjance partizani Gorjanske čete. Ta že v dobrem mesecu obvlada ozemlje Gorjancev, kamor si Italijani ne upajo več. Z vstajo se enota hitro krepi, vendar je orožja še dovolj. Po povelju štaba III. grupe odredov bi se morala Gorjanska četa vključiti v 2. bataljon Dolenjskega odreda, a razvoj